Алесь Смалянчук
(Гродна)

„Чацвёрты падзел”: Рыжскі трактат у ацэнцы земян-краёўцаў

У той хвалі пратэстаў, якую выклікалі вынікі Рыжскай мірнай дамовы, выразна чуліся галасы земянаў-краёўцаў з беларускіх зямель. Землеўласнікі-каталікі мясцовага паходжання, свядомасць значнай часткі якіх нават на пачатку XX ст. вызначалася вядомай формулай *gente Lithuanus (vel Ruthenus), natione Polonus*[1], даволі востра адрэагавалі на заключэнне Рыжскага трактата. Пра гэта ўжо пісала Крысціна Гамулка[2], але праблемы матывацыі земянскіх пратэстаў яна не закранала.

Землеўласнікі Беларуска-Літоўскага краю на пачатку XX ст. сталі адчувальнай палітычнай сілай. Іх прадстаўнікі абіраліся ў Дзяржаўную Думу Расійскай імперыі, якраз яны складалі прадстаўніцтва г.зв. „Паўночна-Заходняга краю” ў Дзяржаўнай Радзе. Прычым гэтыя дэпутаты за рэдкім выключэннем былі прыхільнікамі краёвай ідэі ў яе кансерватыўным варыянце. У выпрацоўцы гэтага накірунку краёвасці актыўна ўдзельнічалі Раман і Канстанцыя Скірмунты, Баляслаў Ялавецкі, Эдвард Вайніловіч ды інш.

Да краёўцаў гэтага перыяду можна аднесці тых дзеячаў з асяроддзя беларускіх і літоўскіх палякаў, якія ў сваёй палітычнай і грамадскай дзейнасці выступалі як прадстаўнікі ўсяго Беларуска-Літоўскага краю і кіраваліся нацыянальна-культурнымі, рэлігійнымі, эканамічнымі і гістарычнымі асаблівасцямі і інтарэсамі Краю і яго карэнных народаў. Яны выступалі з ідэяй краёвага грамадзянства[3] і сцвярджалі, што найвышэйшаю мэтай палітычнай дзейнасці з'яўляецца росквіт „Краю” і ўсіх народаў, што насяляюць беларускія і літоўскія землі. Краёўцы ўспрымалі Край як суб'ект гісторыі і імкнуліся ператварыць яго ў суб'ект палітыкі. Палітычная праграма краёвасці эвалюцыянавала ад ідэі аўтаноміі Краю з Сеймам

[1] Прафесар Мар'ян Здзяхоўскі ў 1918 г. адзначаў, што гэты феномен „праяўляецца як жывая памяць уласнага літоўскага або рускага паходжання, як усведамленне непарыўнай сувязі з роднай зямлёю і мясцовым людам і адначасна характарызуецца глыбокай прыхільнасцю да польскай культуры і мовы, што стала роднай, пачуццём непадзельнасці як гістарычнага лёсу Літвы і Польшчы, так і іх будучыні” („Dziennik Miński”, 1918, 6 (19) stycznia).

[2] К. Гамулка, *Паміж Польшчай і Расіяй. Беларусь у канцэпцыях польскіх палітычных фарміраванняў 1918-1922 гг.*, Вільня 2008, с. 127-128

[3] Гл., напрыклад, J...i. B. [B. Jałowiecki], *Litwa — jej potrzeby... Katechizm narodowy Litwy*, Wilno 1907, s. 10-11.

у Вільні (1905) да адраджэння дзяржаўнасці ў межах былога Вялікага Княства Літоўскага (1915).

Феномен краёвасці заслугоўвае ўвагі. На фоне актывізацыі нацыянальных рухаў і абвастрэння сацыяльных супярэчнасцей у Беларусі і Літве аформілася грамадска-палітычная плынь, якая ў сваіх праграмных дакументах імкнулася ўзняцца над нацыянальнымі і сацыяльнымі супярэчнасцямі. Гэта атрымлівалася не заўсёды, бо адзінства ў разуменні сутнасці краёвай ідэі не было.

Многім мясцовым земянам краёвая пазіцыя здавалася найбольш аптымальнай формай абароны ўласных эканамічных і палітычных інтарэсаў ва ўмовах шматэтнічнага краю, народы якога абуджаліся да самастойнага нацыянальна-культурнага і палітычнага жыцця. А паводле вядомага польскага даследчыка Яна Юркевіча, папулярнасць сярод земянства кансерватыўнага варыянта краёвасці была звязана таксама з тым, што ён з'яўляўся пэўным апраўданнем палітыкі згодніцтва з расейскімі ўладамі. Гісторык лічыць, што менавіта гэты фактар спрыяў падтрымцы краёвай ідэалогіі Іпалітам Корвін-Мілеўскім, які не адрозніваўся прыхільным стаўленнем да патрабаванняў літоўскага і беларускага рухаў[4]. Як згодніцкую, ацэньвалі многія сучаснікі таксама грамадска-палітычную дзейнасць прызнанага лідара земянаў Міншчыны Эдварда Вайніловіча.

Яго сябра і паплечнік Р. Скірмунт у прамове на пахаванні Э. Вайніловіча рубам паставіў пытанне: „Валенрадызм" ці „слізкае згодніцтва" былі сутнасцю грамадска-палітычнай працы памерлага? І сам адказаў на яго, прызнаючы, што мэтай Э. Вайніловіча было ўмацаванне гаспадарчых пазіцый польскай грамадскасці[5]. Праўда, гэта было сказана ў 1928 г., калі адзінства і палітычная самастойнасць Беларуска-Літоўскага краю ўжо не стаяла ў парадку дня аніводнай палітычнай партыі. У перыяд падпісання Рыжскага трактата і на пачатку 1920-х гг. сітуацыя была іншай.

Што выклікала абурэнне земян-краёўцаў у іх непрыняцці Рыжскага трактата? Здрада Сеймам польскіх нацыянальных інтарэсаў, увасобленых у „Ягелонскую ідэю", ці адмова ад рамантычна афарбаванай традыцыі Рэчы Паспалітай абодвух народаў? Што іх хвалявала ў большай ступені: лёс краю продкаў і трагедыя мільёнаў беларусаў, якія апынуліся ў бальшавіцкай няволі, ці страта ўласных маёнткаў?

Паспрабую адказаць на пастаўленыя пытанні на прыкладзе пазіцыі Эдварда Вайніловіча. Асноўнымі крыніцамі будуць матэрыялы ягонага *Дзённіка*, апублікаванага ў кнізе *Wspomnienia* ў 1931 г.[6] (поўны тэкст

[4] J. Jurkiewicz, *Demokraci wileńscy w latach 1905-1914 (Zarys działalności i myśli politycznej)*, „Acta Baltico-Slavica", 1983, t. XV, s. 159.

[5] J. Lutosławski, *Edward Wojniłłowicz (Kartki z dziejów Kresów Wschodnich)*, Warszawa 1928, s. 30.

[6] E. Wojniłłowicz, *Wspomnienia. 1847-1929*, cz. 1, Wilno 1931.

успамінаў захаваўся ў аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Польшчы), а таксама тэкст незакончанага Э. Вайніловічам артыкула „Межы Польшчы ў 1771 і 1920 гг.”[7] (красавік 1923 г.).

Успаміны Э. Вайніловіча здаўна сталі прадметам увагі гісторыкаў, якія не заўсёды задумваюцца над іх верагоднасцю як гістарычнай крыніцы. Між тым варта адзначыць, што пісаліся яны напрыканцы жыцця аўтара ў Быдгашчы. Сямейны архіў быў знішчаны яшчэ падчас рабавання маёнтка ў Савічах зімой 1918 г. Дарэчы, рабавала маёнтак тое самае беларускае насельніцтва Краю, інтарэсы якога Э. Вайніловіч імкнуўся абараняць...

На асэнсаванне ўласнага жыцця не магла не паўплываць атмасфера таго часу, калі пісаліся ўспаміны, прынамсі, нацыянальна-культурная атмасфера ў Польшчы, стаўленне ўлад да нацыянальных меншасцей і г.д. Таксама варта адзначыць, што рэдагаванне і падрыхтоўку да друку тэксту пасля смерці аўтара рабіў вядомы гісторык, спецыяліст па гісторыі Літвы XIX ст. Януш Івашкевіч пры актыўным удзеле Рамана Скірмунта, Мар'яна Здзяхоўскага ды інш.

Над артыкулам „Межы Польшчы ў 1771 і 1920 гг.” Э. Вайніловіч працаваў праз два гады пасля падпісання канчатковых умоў Рыжскага трактата, якія, безумоўна, былі часам пэўнага асэнсавання падзеі з улікам таго, што пасля яе адбылося і з улікам магчымасцей яе публікацыі ў канкрэтным перыядычным выданні (магчыма, у віленскім „Слове”). Усё гэта трэба ўлічваць...

Кім быў Эдвард Вайніловіч? Мар'ян Здзяхоўскі наступным чынам характарызаваў яго: „Э. Вайніловіч быў жывым увасабленнем любові да маці зямлі, якая яго нарадзіла і выхавала, быў звязаны з ёй усёй сваёй душой. Калі ён казаў, я меў дзіўнае ўражанне, што ягонымі вуснамі прамаўляе маці зямля беларуская, што ў словах адбіваюцца думкі і пачуцці тых доўгіх шэрагаў пакаленняў, якія на гэтай зямлі і з гэтай зямлі жылі, на ёй і для яе працавалі і трывалі”[8].

Сярод краёўцаў, якія практычнымі дзеяннямі спрабавалі супрацьставіцца нацыянальным працэсам і захаваць адзінства Беларуска-Літоўскага краю на падмурку палітычнага (або грамадзянскага) разумення нацыі, постаць Э. Вайніловіча была адной з найбольш прыкметных. Прадстаўнік даўняга „беларускага роду”, як ён сам напісаў ва *Успамінах*, у 1874 г. атрымаў у спадчыну маёнткі Савічы і Пузава на Случчыне. Ужо ў маладыя гады стаў вядомым сваёй актыўнай грамадскай і дабрачыннай дзейнасцю, амаль 35 гадоў быў ганаровым суддзёй Слуцкага ўезда. З 1876 г., фактычна, кіраваў Мінскім Таварыствам сельскай

[7] Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў, ф 1135, воп. 17, адз. зах. 70.
[8] M. Zdziechowski, *Widmo przeszłości*, Warszawa 1999, s. 67.

гаспадаркі, а на пачатку XX ст. заняўся палітычнай дзейнасцю. Быў дэпутатам Дзяржаўнай Рады ад Мінскай губерні, а ў 1907 г. арганізаваў устаноўчы сход і ўзначаліў Краёвую партыі Літвы і Беларусі[9].

Аналіз палітычнай дзейнасці Э. Вайніловіча да пачатку Першай сусветнай вайны сведчыць, што ягонае разуменне краёвасці цесна перапляталася з імкненнем захаваць у недатыкальнасці асновы зямельных адносін у Краі. Гэта перашкаджала выкарыстаць аслабленне царызму дзеля паляпшэння палітычнай, нацыянальнай і сацыяльна-эканамічнай сітуацыі Беларуска-Літоўскага краю. Зрэшты, трэба прызнаць, што ў Дзяржаўнай Радзе Расійскай імперыі, сябрам якой быў аўтар *Дзённіка*, магчымасці рэалізацыі пастулатаў краёвасці былі моцна абмежаваныя.

М. Здзяхоўскі ў біяграфічным нарысе, прысвечаным Э. Вайніловічу, залічыў палітыка да „групы станьчыкаў" або „рэалістаў" (ці „згоднікаў"), г.зн. тых патрыётаў Рэчы Паспалітай, якія былі перакананыя, што дзяржаву згубіла *liberum veto*, а не дае адрадзіцца *liberum conspiro*[10]. Яны былі патрыётамі, але баяліся патрыятызму як полымя.

Рыжскі мір застаў Э. Вайніловіча ў Польшчы. У апублікаваных *Успамінах* перапоўненыя эмоцыямі старонкі *Дзённіка* чаргуюцца з аповедам пра стварэнне і дзейнасць арганізацый земянаў, кантактах з Польска-беларускім таварыствам ды інш.

Асаблівую цікавасць уяўляе запіс *Дзённіка* ад 13 кастрычніка 1920 г. Якраз у гэты дзень, дзень свайго нараджэння (споўнілася яму 73 гады), Э. Вайніловіч даведаўся пра ўмовы падпісання міру ў Рызе. Вось фрагменты запісу, якія перадаюць ягоную рэакцыю: „(...) Ніколі раней у гэты дзень мне не было так сумна (...). Жахлівая з'ява: Польшча перакрэсліла сваю культурную шматвяковую дзейнасць на ўсходніх землях; місія закончаная, „маўр можа зысці". Болей 100 гадоў мы захоўвалі ў Беларусі каталіцкую веру, польскую ідэю, цярпелі „асаблівыя правы", пераслед, крывёю пазначылі межы 1772 г. (...) Няўжо гэтая цяжкая, карпатлівая праца была зведзеная да нуля не ў выніку ваенных няўдач і супраціву ворага, а толькі па прычыне неразумення ўсёй значымасці ўсходніх зямель дзеля ўмацавання дзяржавы?.. Мы сталі піянерамі ідэі, не прызнанай нават самой метраполіяй, якая ад нас адраклася і цяжка заплаціць за гэта. Польшча губляе свае землі, якія б магла засвоіць дзякуючы палітыцы перасялення з густанаселенай часткі. Дзелячы Беларусь, яна стварае вечную ірэдэнту (...). Вечная ганьба Камісіі, якая складалася не з дзяржаўных дзеячаў (...). Гэта на самой справе новы, чацвёрты падзел Польшчы, прапанаваны самой жа Польшчай. Аднак першы падзел, названы

[9] Ініцыятарам стварэння партыі быў ягоны сябра Раман Скірмунт, які прысутнічаў на сходзе, але ў партыю не ўступіў.

[10] M. Zdziechowski, *Widmo przeszłości*, s. 73.

злачынствам, не адрэзаў ад арганізма Польшчы столькі, колькі сённяшняя Камісія ў Рызе добраахвотна перадала бальшавікам"[11].

У гэтым дзённікавым запісе відавочная заклапочанасць аўтара не лёсам Беларуска-Літоўскага краю, які павінен быў яго (як краёўца) найбольш хваляваць, а лёсам Польскай дзяржавы. Пры гэтым вельмі рэзкая ацэнка Сейма, які „нясе ўсю адказнасць за існуючую анархію ў Польшчы", прымушае задумацца, ці не рабіў аўтар рэдагавання сваіх дзённікавых запісаў, працуючы над *Успамінамі*. Ці не трапіла ў запіс ад 13 кастрычніка 1920 г. пазнейшая ацэнка дзейнасці Сейма?

Беларусы ці карэннае насельніцтва Краю пачалі фігураваць у запісе ад 24 кастрычніка, які быў зроблены пасля ўдзелу аўтара ў сходзе Саюза палякаў беларускіх Крэсаў: „Беларусы нас не зразумеюць, бо мы, што скардзіліся на працягу стольках гадоў на падзел дзяржавы паміж трыма суседзямі, цяпер, не запытаўшы беларусаў, падзялілі іх краіну[12]".

Ва *Успамінах* і апублікаваных дзённікавых запісах відавочнае адмежаванне Э. Вайніловіча ад беларусаў. І гэта пры тым, што на першых старонках кнігі ён шмат пісаў пра ўласнае беларускае паходжанне, пра даўнія родавыя паперы, пісаныя па-беларуску і г.д. Напрыклад, у запісе ад 8 траўня 1920 г. Э. Вайніловіч крытычна ацаніў ідэю „суверэннай Беларусі". Ён пераказаў змест уласнага выступу на пасяджэнні Польска-Беларускага таварыства (старшыня Міраслаў Абезерскі) у Варшаве, падчас якога заявіў, што, паколькі беларусы нічога рэальнага не робяць дзеля рэалізацыі ідэі суверэнітэту, а менавіта, не даюць ні грошай, ні салдат, а толькі чакаюць перамогі Польшчы, то яны могуць разлічваць толькі на аўтаномію ў складзе польскай дзяржавы. Пры гэтым ён катэгарычна выказаўся за цэльнасць і непадзельнасць беларускіх зямель[13].

Адначасна варта адзначыць, што на старонках *Успамінаў* Э. Вайніловіч выступаў не столькі як прадстаўнік польскай нацыі, колькі як прадстаўнік Польшчы. Няма выразаў накшталт, „мы, палякі..." або „нас, палякаў...".

Успаміны дазваляюць казаць пра даволі актыўную дзейнасць земянаў супраць ратыфікацыі Рыжскага трактата. Так, Э. Вайніловіч сустракаўся з віцэ-міністрам замежных справаў Эразмам Пільцам, з міністрам Эўстахам Сапегам. Розныя арганізацыі земянаў рэгулярна прымалі дэкларацыі з пратэстамі, іх прадстаўнікі нават дамагліся пропуску на паездку ў Рыгу і г.д. Але гэтыя намаганні нічога не далі.

Дзённікавы запіс ад 18 сакавіка 1921 г. быў сумнай канстатацыяй: „18 сакавіка насельніцтва былых усходніх тэрыторый Польшчы, якое

[11] Цыт. паводле выдання: Э. Войниллович, *Воспоминания*, под ред. В. Завальнюка, Минск 2007, с. 333-334.

[12] Там жа.

[13] Там жа, с. 313.

налічвае некалькі мільёнаў чалавек, было адарванае ад „польскай мацежы” і кінутае ў пашчу бальшавіцкага молаха „братамі-палякамі”[14].

Наступны запіс (20 сакавіка) утрымліваў рэзкую крытыку Сейма, які накіраваў дэлегатаў у Рыгу, каб „перакрэсліць ягелонскія традыцыі, трохвяковую дзейнасць, звязаную з пашырэннем польскіх ідэяў на Крэсах, пакуты і самаахвярнасць піянераў гэтай складанай місіі (...). Гэта не дзень славы, а дзень нацыянальнай ганьбы, за якую, дай Бог, каб наступным пакаленням не давялося адпакутаваць”[15].

Успаміны і дзённікавыя запісы дазваляюць вызначыць пэўны „рэйтынг” тых „антырыжскіх” аргументаў, якія выказваў Э. Вайніловіч. Найчасцей, фігураваў клопат пра інтарэсы Польскай дзяржавы (у прыватнасці, пра неабходнасць трымаць вялікія войскі на мяжы, якая не мела прыродных бар’ераў, пра верагоднае беларускае змаганне супраць падзелу і г.д.). На другое месца можна паставіць пратэст супраць разрыву даўніх традыцый пальшчызны на „Крэсах”, якія трактаваліся як намаганні па пашырэнню цывілізацыі сярод насельніцтва „Крэсаў”. Апошняе месца ў гэтым рэйтынгу дзеліць заклапочанасць лёсам беларусаў, якія аддаюцца пад панаванне („у пашчу”) бальшавікоў, а таксама ўласным лёсам. „Рыжская мяжа” ператварала колішняга заможнага нашчадка „беларускіх баяраў” у бяздомнага выгнанца.

Аналіз тэксту *Успамінаў* і апублікаваных дзённікавых запісаў штурхае да высновы, што напрыканцы савецка-польскай вайны краёвасць памерла. Ужо ў 1920 г. былыя краёўцы, заклапочаныя польскімі нацыянальнымі інтарэсамі, выступалі як абаронцы польскай дзяржаўнасці. Хоць і аддавалі перавагу канцэпцыі Юзафа Пілсудскага перад варыянтам Рамана Дмоўскага. Больш таго, непазбежна прыходзіць думка: а ці існавала краёвасць наогул? Ці не з’яўляецца гэтая хуткая трансфармацыя поглядаў Э. Вайніловіча і ягоных паплечнікаў па кансерватыўнай плыні краёвасці аргументам на карысць сцвярджэння, што галоўным для іх заўсёды было захаванне польскіх пазіцый у Беларусі і Літве? Падмуркам гэтых пазіцый здаўна лічылася землеўладанне.

Аднак знаёмства з рукапісам артыкула „Межы Польшчы ў 1771 і 1920 гг.”**[16]** прымушае ўстрымацца ад падобных высноваў. На яго старонках мы сустракаем зусім іншага Э. Вайніловіча.

Галоўныя пытанні артыкула гучалі так: добрая ці дрэнная справа была зроблена ў Рызе? Хто атрымаў з гэтага карысць? Што на Рыжскіх перамовах набыла або страціла Беларусь, а што Польшча?

[14] Там жа, с. 358.

[15] Там жа.

[16] Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (Lietuvos valstyės istorijos archyvas), ф. 1135, воп. 17, адз.зах. 70.

Адзначу адразу, што ў адрозненні ад *Успамінаў* аўтар пастаянна ўжывае тэрмін „Беларусь”, а не „Крэсы”. Артыкул пачынаецца з апісання самабытнасці і адметнасці „беларускага племені”. Пры гэтым Э. Вайніловіч падкрэслівае адрознасць свядомасці і мовы беларусаў ад усходняга, паўночнага і паўднёвага суседзяў (няма параўнання з палякамі?!), з непрыхаваным гонарам піша пра высокі ўзровень беларускай культуры і дзяржаўны статус беларускай мовы ў часы Вялікага Княства Літоўскага, адзначаючы прыналежнасць да гэтай культуры і ўласнага роду...

Ён канстатаваў, што падзелы Краю выклікалі заняпад беларушчыны, у адраджэнні якой актыўны ўдзел у XIX ст. прыняла мясцовая польская інтэлігенцыя. Пры яе непасрэдным удзеле, паводле Э. Вайніловіча, нараджалася новая беларуская літаратура і пачалося вывучэнне народнай культуры. Гэтую справу з канца XIX ст. працягнула ўжо ўласна беларуская інтэлігенцыя. Далейшым беларуска-польскім кантактам моцна пашкодзіла прыхільнасць беларускіх дзеячаў да ідэі „сацыяльнага рэфармавання”...

Ацэнку негатыўных наступстваў Рыжскага трактата Э. Вайніловіч пачынаў таксама з Беларусі. Галоўная бядою ён лічыў непазбежнае ўмацаванне расійскіх пазіцый у Беларусі і прагназаваў, што „Беларусь патоне ў расейскім моры”. Выйсце — саюз з Польшчай. Толькі ён, паводле Э. Вайніловіча, дапаможа беларусам захаваць сваю нацыянальнасць.

Негатыўныя наступствы Рыжскага трактата для Польшчы Э. Вайніловіч звязваў з вялікімі выдаткамі на ўтрыманне памежнай варты ў сітуацыі адсутнасці прыродных бар’ераў на мяжы; з тым, што падзел Беларусі абярнуўся тым, што „лагодны, ціхі, спакойны, цярплівы, учцівы беларускі народ, які заўсёды любіў парадак і адрозніваўся пашанай да законнай улады” пачаў змаганне супраць польскіх улад. Краёвец сцвярджаў, што новыя кіраўнікі Польшчы пайшлі на разрыў гістарычнай традыцыі, што наступствам „рыжскай ампутацыі” стала безідэйнасць польскай грамадскасці і г.д.

Знаёмства з тэкстам рукапісу артыкула 1923 г. дазваляе казаць не пра смерць, а пра пэўную эвалюцыю краёвасці. Месца былога Краю ў разважаннях Э. Вайніловіча заняла Беларусь. У першую чаргу асэнсоўваецца трагедыя Беларусі, якая, праўда, па меркаванню краёўца, зноў такі не можа існаваць без Польшчы. Апошняе было характэрна для поглядаў амаль усіх краёўцаў кансерватыўнага накірунку...

Атрымліваецца, што ў 1923 г. Э. Вайніловіч быў у большай ступені краёўцам, чым у 1920 г.!? Гэта малаверагодна... Хутчэй за ўсё ў дадзеным выпадку мы сустракаемся з праблемай крыніц. Рызыкну выказаць меркаванне, што дзённікавыя запісы 1920 г., змешчаныя ва *Успамінах*,

былі моцна папраўленыя ў працэсе падрыхтоўкі рукапісу да друку. Верагодна, яны ў большай ступені засведчылі стан свядомасці іх аўтара і яго стаўленне да Рыжскага трактата, характэрнае для другой паловы 20-х гг., чым для іх пачатку. Цалкам магчыма, што да гэтага таксама прычыніліся рэдактары тэксту *Успамінаў*.

Што датычыць пастаўленых пытанняў наконт матывацыі пратэстаў земянаў-краёўцаў, то выкарыстаныя крыніцы не дазваляюць даць адназначны адказ... Праблема застаецца, і для вырашэння патрэбны пошук новых крыніц і выкарыстанне новых даследчых метадаў (кантэнтаналіз ды інш.).

Відавочна толькі тое, што ў адрозненні ад ідэолагаў краёвасці (Міхал Ромэр, Канстанцыя Скірмунт ды інш.) пазіцыя яе канкрэтных носьбітаў з ліку земянаў пастаянна „рэдагавалася" працэсамі той сацыяльнай і нацыянальнай трансфармацыі, якая ахапіла Беларуска-Літоўскі край у першай чвэрці XX ст.

Aleś Smaleńczuk - doktor nauk historycznych, profesor Europejskiego Uniwersytetu Humanistycznego w Wilnie.